

Διαζύγιο

Εύη Μακρή-Μπότσαρη
Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας

Γιατί το διαζύγιο είναι μια στρεσογόνα διαδικασία για το παιδί;

- ❑ Επιφέρει αλλαγές στην καθημερινότητά του
- ❑ Η καθημερινή ζωή του παιδιού αποδιοργανώνεται και δημιουργείται μια αίσθηση απόρριψης και ανασφάλειας.
- ❑ Αλλάζουν τα ωράριά του
- ❑ Αλλάζουν συνήθειες που αποτελούν σημεία αναφοράς για το παιδί .
- ❑ Μειώνεται ο χρόνος που αφιερώνεται στο παιδί από τους γονείς του.
- ❑ Συχνά αυξάνονται οι αρμοδιότητες που αναλαμβάνει
- ❑ Πιθανόν να χρειαστεί να αλλάξει γειτονιά τους φίλους τους και ίσως το σχολείο του
- ❑ Δυσκολίες προσαρμογής σε περίπτωση που χρειαστεί να μάθει να ζει με ένα νέο άτομο και ίσως με τα παιδιά που συνοδεύουν το άτομο αυτό

Πόσο εύκολο είναι να προσαρμοστεί το παιδί στις αλλαγές που προκύπτουν ;

- Η διαδικασία προσαρμογής είναι περίπλοκη και επώδυνη και κυρίως εξαρτάται:
 - Από τον τρόπο που πραγματοποιούνται οι αλλαγές
 - Από τον χαρακτήρα του παιδιού
 - Από τη στήριξη των γονιών
- Το κάθε παιδί βιώνει διαφορετικά τη διαδικασία της προσαρμογής στη νέα του ζωή.

Ποιοι είναι οι παράγοντες που διαφοροποιούν τις αντιδράσεις των παιδιών;

Σχετικά με την ηλικία

- ❑ Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας έχουν ανάγκη να περνούν πολύ χρόνο με καθένα από τους γονείς τους, έστω κι αν δεν είναι ποιοτικός και αντιμετωπίζουν πολλές δυσκολίες κατά την προσαρμογή προσαρμόζονται αρκετά δύσκολα.
- ❑ Οι φόβοι την ώρα του ύπνου και η άρνηση να μένουν μόνα τους, έστω και για λίγο και οι διαπληκτισμοί με τα αδέρφια τους χαρακτηρίζει τα παιδιά αυτής της ηλικίας που βιώνουν καταστάσεις διαζυγίου.
- ❑ Παρουσιάζουν ζωηρές φαντασιώσεις εγκατάλειψης, θανάτου των γονιών ή τραυματισμού, και συχνά εκδηλώνουν επιθετικότητα απέναντι σε άλλα παιδιά και μαλώνουν με τα αδέρφια τους.

Τα παιδιά της σχολικής ηλικίας

- ❑ Τα παιδιά της σχολικής ηλικίας συχνά νιώθουν την ανάγκη να πάρουν τον ρόλο του προστάτη του γονιού που θεωρούν πιο αδύναμο αν και αντιλαμβάνονται καλύτερα την κατάσταση συμπλήρωση
- ❑ Στα παιδιά σχολικής ηλικίας ο θυμός γίνεται περισσότερο αισθητός.

- ❑ Ο θυμός συνήθως κατευθύνεται προς τους γονείς, ιδιαίτερα προς εκείνον με τον οποίο το παιδί ζει και ο οποίος τις περισσότερες φορές είναι η μητέρα.
- ❑ Συχνά ο απών πατέρας εξιδανικεύεται ανεξάρτητα από τα πραγματικά γεγονότα.

Παιδιά προεφηβικής ηλικίας

- ❑ Τα παιδιά στην προεφηβική ηλικία συγκαλύπτουν και εκδηλώνουν λιγότερο τα αρνητικά συναισθήματα που δημιουργούνται από τις αλλαγές στη ζωή τους χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο πόνος δεν υφίσταται.
- ❑ Απλά τα παιδιά τον συγκαλύπτουν και ίσως αναζητήσουν τρόπους για να ξεχαστούν μέσα από το παιχνίδι και άλλες δραστηριότητες,
- ❑ Τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν θέλουν να συζητούν για αυτά που νιώθουν για να προστατεύσουν τον εαυτό τους από τον πόνο και την αμηχανία που τους προκαλεί η συζήτηση.
- ❑ Κάτω από αυτή τη φαινομενική
αδιαφορία υπάρχει θυμός

Οι έφηβοι

- ❑ Οι έφηβοι προσαρμόζονται ευκολότερα και επιπλέον επιδεικνύουν διαφορετικές συμπεριφορές όπως:
 - Η αποστασιοποίηση από τις συγκρούσεις
 - Η ανάληψη ευθυνών του απόντα γονέα με αποτέλεσμα να καθυστερούν να αυτονομηθούν. (Allison & Furstenberg, 1989) συμπλήρωση
- ❑ Οι έφηβοι αναζητούν στους φίλους την εναλλακτική λύση για την οικογένεια για να τους προσφέρουν την αίσθηση του ανήκειν, της συνέχειας και της σταθερότητας.

- ❑ Οι πολύ έντονες αντιδράσεις διαρκούν κάποιους μήνες και στη συνέχεια αρχίζουν να περιορίζονται.

Σχετικά με το φύλο

- ❑ Η επίπτωση του διαζυγίου στα αγόρια εμφανίζεται συνήθως στις διαπροσωπικές σχέσεις και στη σχολική επίδοση.
- ❑ Η επίπτωση του διαζυγίου στα κορίτσια εμφανίζεται συνήθως σε ενδοπροσωπικό επίπεδο, με έλλειψη εμπιστοσύνης στο ανδρικό φύλο και κάποιες φορές εντονότερη σεξουαλικότητα σε σχέση με τα άλλα κορίτσια της ηλικίας τους.

Σχετικά με το περιβάλλον

- Όταν υπάρχουν συνθήκες που σχετίζονται με:

- ❑ Ποιοτική επικοινωνία
- ❑ Συνέπεια και σταθερότητα
- ❑ Σύγκλιση στον τρόπο ανατροφής
- ❑ Θετική αλληλεπίδραση με τους γονείς μέσα από το διάλογο και την ενημέρωση
- ❑ καλές σχέσεις και συνεννόηση μεταξύ των γονέων μετά το διαζύγιο

- Οι αντιδράσεις των παιδιών σχετικά με το διαζύγιο είναι ηπιότερες και θετικότερες

Γιατί τα παιδιά δυσκολεύονται να διαχειριστούν τις αλλαγές ;

Επειδή βιώνουν:

- Την απώλεια της παρουσίας του ενός γονέα
- Την απώλεια της ζωής που ζούσαν

Επειδή δυσκολεύονται:

- Να δεχτούν τις αλλαγές
- Να διαχειριστούν τις αλλαγές χωρίς την στήριξη των ενηλίκων

Επειδή ελπίζουν ότι :

- Οι γονείς θα τα ξαναβρούν
- Όλα θα γίνουν όπως πριν

Επειδή φοβούνται:

- Ότι ο γονέας που φεύγει από το σπίτι θα τα εγκαταλείψει

Επειδή νιώθουν:

- Ενοχές ότι ευθύνονται για το διαζύγιο
- Μοναξιά και ντρέπονται να μιλήσουν στους φίλους τους

Πως συνήθως αντιμετωπίζουν τα παιδιά τις δυσκολίες που εμφανίζονται κατά το χωρισμό ;

- ❑ Με εσωστρέφεια: δεν μιλάει για τα συναισθήματα του, κλείνεται στον εαυτό του, δυσκολεύεται να συγκεντρωθεί στο σχολείο και φαίνεται μελαγχολικό.
- ❑ Με αίσθηση παραίτησης: ενδέχεται να αποτραβηχτεί από την οικονένεια και τη σχολική ζωή.
Αυτός είναι ένας ψυχολογικός μηχανισμός άμυνας που ονομάζεται «συναισθηματική απομόνωση».
- ❑ Με υποκατάσταση: Το παιδί ίσως ψάξει να βρει ένα πατέρα ή της μητέρας αναζητώντας τη σταθερότητα που του λείπει.
- ❑ Με επιθετικότητα: γίνεται επιθετικό για να εκδηλώσει τη δυσαρέσκεια, τη σύγχυση και τον εσωτερικό πόνο

Πως αντιμετωπίζουν τα παιδιά τις δυσκολίες που εμφανίζονται κατά το χωρισμό ;

Το παιδί για να εκδηλώσει τη δυσαρέσκειά του συχνά:

- ❑ Γίνεται ανυπάκουο
- ❑ Αντιμιλά και κάνει αταξίες
- ❑ Είναι ευέξαπτο και αυταρχικό
- ❑ Γκρινιάζει και έχει παράλογες απαιτήσεις.

Η εκδήλωση της επιθετικότητας σε τρίτους σχετίζεται με την αδυναμία του να απευθύνει τον θυμό του στο πραγματικό αίτιο του θυμού.

Οι επιπτώσεις του διαζυγίου

- ❑ Οι επιπτώσεις σχετίζονται με τον βαθμό στον οποίο ο κάθε γονέας εμπλέκεται και υιοθετεί τις αρχές μιας υποστηρικτικής ανατροφής των παιδιών (Leon, 2003· Wolchik et al., 2000).
- ❑ Όταν ο γονέας που έχει την επιμέλεια είναι η μητέρα, η τακτική επαφή με τον πατέρα είναι επίσης σημαντική (τουλάχιστον εβδομαδιαίες επισκέψεις)

- ❑ Όσο μεγαλύτερη είναι η επαφή με τον πατέρα και όσο ζεστότερη η σχέση μαζί του, τόσο λιγότερο τα παιδιά με διαζευγμένους γονείς αντιδρούν με απείθεια και επιθετικότητα (Dunn et al., 2004).

Οι επιπτώσεις του διαζυγίου

- ❑ Τα περισσότερα παιδιά παρουσιάζουν βελτιωμένη προσαρμογή δύο χρόνια μετά το διαζύγιο.
- ❑ Ωστόσο τα παιδιά και οι έφηβοι με διαζευγμένους γονείς συνεχίζουν να έχουν κάπως χαμηλότερες βαθμολογίες στη σχολική επίδοση, στην αυτοεκτίμηση, στην κοινωνική ικανότητα, και στα συναισθηματικά προβλήματα και στα προβλήματα συμπεριφοράς (Lansford, 2009).
- ❑ Τα παιδιά με δύσκολες ιδιοσυγκρασίες έχουν περισσότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν το σχολείο, να είναι καταθλιπτικά, και να επιδίδονται σε αντικοινωνική συμπεριφορά κατά την εφηβεία.

Οι επιπτώσεις στους εφήβους

- ❑ Το διαζύγιο συνδέεται με προβλήματα στην εφηβική σεξουαλικότητα και στην ανάπτυξη δεσμών οικειότητας.
- ❑ Οι νέοι που έχουν βιώσει το διαζύγιο των γονιών τους –ειδικά περισσότερες από μία φορές– παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά πρώιμης σεξουαλικής δραστηριότητας και εφηβικής γονικότητας (Wolfinger, 2000).
- ❑ Μερικοί νέοι βιώνουν άλλες μακροπρόθεσμες δυσκολίες όπως προβλήματα στις ρομαντικές σχέσεις και τον γάμο , διαζύγιο και μη ικανοποιητικές σχέσεις γονέα-παιδιού (Amato, 2006, 2010· Lansford, 2009).
- ❑ Φαίνεται ότι το διαζύγιο μπορεί να έχει συνέπειες για τις επόμενες γενιές.

Οι επιπτώσεις μιας καλής σχέσης με τον πατέρα

- ❑ Για τα κορίτσια, μια καλή σχέση πατέρα-παιδιού προστατεύει από πρόωμη σεξουαλική δραστηριότητα και από δυστυχησμένες ρομαντικές σχέσεις.
- ❑ Για τα αγόρια, φαίνεται να επηρεάζει τη συνολική ψυχολογική ευημερία.
- ❑ Αρκετές μελέτες αναφέρουν ότι τα αποτελέσματα είναι πιθανόν καλύτερα για τους γιους όταν έχει την επιμέλεια ο πατέρας.

Οι επιπτώσεις μιας καλής σχέσης με τον πατέρα

- ❑ Φαίνεται ότι η μεγαλύτερη οικονομική ασφάλεια των πατέρων και η εικόνα της εξουσίας τους βοηθά να επιδοθούν σε αποτελεσματική γονικότητα με τους γιους.
- ❑ Τα αγόρια σε οικογένειες όπου ο πατέρας είναι ο κηδεμόνας μπορεί να ωφεληθούν από τη μεγαλύτερη συμμετοχή και των δύο γονιών, επειδή οι μητέρες που δεν έχουν την κηδεμονία συμμετέχουν περισσότερο στη ζωή των παιδιών τους από ό,τι οι πατέρες που δεν έχουν την κηδεμονία.

Πότε το διαζύγιο φαίνεται να είναι η μοναδική λύση;

- ❑ Αν και το διαζύγιο είναι οδυνηρό για τα παιδιά, το να μείνουν σε μια οικογένεια όπου οι γονείς παραμένουν μαζί αλλά συγκρούονται πολύ:
- ❑ Είναι χειρότερο από την πραγματοποίηση της μετάβασης σε ένα μονογονεϊκό νοικοκυριό με χαμηλό επίπεδο σύγκρουσης .(Strohschein, 2005).
- ❑ Σήμερα φαίνεται ότι οι περισσότεροι γονείς παίρνουν διαζύγιο επειδή είναι μετρίως (αντί υπερβολικά) ανικανοποίητοι από τη σχέση τους.

Πότε το διαζύγιο φαίνεται να είναι η μοναδική λύση;

- ❑ Οι έρευνες δείχνουν ότι τα παιδιά σε αυτές τις οικογένειες μικρής ασυμφωνίας αισθάνονται ιδιαίτερη σύγχυση και αναστάτωση.
- ❑ Ίσως η αδυναμία αυτών των παιδιών να κατανοήσουν το διαζύγιο των γονιών και η θλίψη για την απώλεια μιας φαινομενικά ευτυχισμένης οικογενειακής ζωής εξηγεί γιατί τα προβλήματα προσαρμογής των παιδιών διαζευγμένων γονιών έχουν ενταθεί .

Πρακτικές για την υποστήριξη του παιδιού

- ❑ Ακούστε και δώστε στο παιδί την άδεια να εκφράσει όσο μπορεί τη λύπη του και άλλα συναισθήματα που επιθυμεί να μοιραστεί.
- ❑ Ενθαρρύνετε το παιδί να μιλήσει για το διαζύγιο και για την αίσθηση απώλειας.
- ❑ Εξηγήστε του ότι είναι φυσικό να αισθάνεται έτσι, αποδεχτείτε το, εξηγήστε του γιατί νιώθει έτσι.
- ❑ Ρωτήστε το παιδί τι είδους βοήθεια/υποστήριξη επιθυμεί.

Πρακτικές για την υποστήριξη του παιδιού

Χρησιμοποιήστε το παιχνίδι, τη ζωγραφική, τις ιστορίες, τα οικογενειακά δέντρα/γεννεογράμματα ώστε :

Να διερευνήσετε τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά
παιδιά σκέφτονται, αισθάνονται και ενεργούν .

- ❑ Να βοηθήσετε τα παιδιά να εκφράσουν τις ανησυχίες τους και τα συναισθήματά τους σχετικά με τη "διάλυση" της οικογένειάς τους.
- ❑ Φτιάξτε τις δικές σας ιστορίες ή να χρησιμοποιήσετε βιβλία με εικόνες ή παιχνίδια για να ενθαρρύνετε την επικοινωνία.

Τι πρέπει να γνωρίζουν οι γονείς σχετικά με την υποστήριξη των παιδιών τους

- ❑ Η ψυχική ένταση κατά τη διάρκεια του διαζυγίου συχνά οδηγεί σε εκνευρισμό.
- ❑ Το παιδί ίσως αντιληφθεί τις φωνές του γονιού σαν έλλειψη αγάπης προς το ίδιο.
- ❑ Είναι σημαντικό οι γονείς να βοηθήσουν το παιδί να καταλάβει ότι οι όποιες αλλαγές στην οικογένεια είναι ανεξάρτητες από την αγάπη τους προς το παιδί η οποία παραμένει αμετάβλητη και διαρκής .

Τι πρέπει να γνωρίζουν οι γονείς σχετικά με την υποστήριξη των παιδιών τους

- ❑ Οι γονείς θα πρέπει να αναλάβουν οι ίδιοι την ευθύνη του χωρισμού, ώστε να προστατεύουν το παιδί από το να κατηγορήσει τον εαυτό ως υπεύθυνο.
- ❑ Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι φταίχτης δεν είναι το παιδί αλλά η αδυναμία των γονιών να λύσουν τις διαφωνίες τους.
- ❑ Οι γονείς οφείλουν να εξηγήσουν στο παιδί ότι η απόφαση για το διαζύγιο είναι μόνιμη.

Τι πρέπει να γνωρίζουν οι γονείς σχετικά με την υποστήριξη των παιδιών τους

- Οι γονείς οφείλουν να εξηγήσουν στο παιδί ότι η απόφαση για το διαζύγιο είναι μόνιμη.

- Πρέπει να δώσουν ειλικρινείς απαντήσεις στα ερωτήματα του παιδιού.
- Η αποφυγή της απάντησης δεν συνεισφέρει στην εκτόνωση του άγχους που νιώθει το παιδί.
- Αν δεν μπορούν να αποστασιοποιηθούν συναισθηματικά και να συζητήσουν το θέμα με το παιδί, να απευθυνθούν σε ένα τρίτο ουδέτερο άτομο εμπιστοσύνης που θα αναλάβει να εξηγήσει στο παιδί.
- Η δημιουργία και η τήρηση κοινών κανόνων είναι προς όφελος του παιδιού.

Τι πρέπει να γνωρίζουν οι γονείς σχετικά με την υποστήριξη των παιδιών τους

- ❑ Το παιδί πρέπει να προστατευτεί από προβλήματα που δημιουργούνται όταν:
- ❑ Ο γονέας που βλέπει τα παιδί τα σαββατοκύριακα παρασύρεται και κάνει στο παιδί όλα τα χατίρια, αντί να χτίσει μια ποιοτική σχέση μαζί του.
- ❑ Ο γονέας που ζει με το παιδί γίνεται υπερπροστατευτικός με αποτέλεσμα το παιδί να στερείται πρωτοβουλίας και αυτοπεποίθησης.
- ❑ Η όποια προσπάθεια σταδιακής αποστασιοποίησης του παιδιού από τον άλλο γονιό έχει αρνητικές συνέπειες για το παιδί.
- ❑ Οι γονείς να αποφύγουν να πέσουν στην παγίδα της αλληλοκατηγορίας. Το μόνο που θα καταφέρουν είναι να οδηγήσουν το παιδί αδιέξοδο.

Τι πρέπει να γνωρίζει ο εκπαιδευτικός σχετικά με την υποστήριξη αυτών των μαθητών

- Και οι δυο γονείς έχουν δικαίωμα στην ενημέρωση για την πρόοδο του παιδιού.
- Ο εκπαιδευτικός πρέπει να γνωρίζει ότι το διαζύγιο μπορεί να προκαλέσει:
 - ❑ Άγχος και συναισθηματικές δυσκολίες
 - ❑ Έλλειψη ενδιαφέροντος και προσοχής
 - ❑ Θυμό και επιθετικότητα
 - ❑ Προβλήματα στην επικοινωνία και τη συνεργασία με το παιδί.....

Και να επιληφθεί αναλόγως.

Τι πρέπει να γνωρίζει ο εκπαιδευτικός σχετικά με την υποστήριξη αυτών των μαθητών

- Το παιδί που λαμβάνει μια σειρά απογοητεύσεων στην οικογένεια μπορεί ως αντιστάθμισμα να ζητήσει από το σχολείο φροντίδα, σταθερότητα και βοήθεια.
- Ο εκπαιδευτικός πρέπει να δείξει στο παιδί ότι είναι διαθέσιμος και πρόθυμος να το βοηθήσει.
- Είναι σημαντικό ο εκπαιδευτικός στο πλαίσιο των αλληλεπιδράσεων με το παιδί να προσπαθήσει να ενισχύσει την αυτοεκτίμηση του παιδιού :
 - ❑ Σεβόμενος το παιδί ως προσωπικότητα
 - ❑ Επιβραβεύοντας την προσπάθειά του
 - ❑ Βοηθώντας εξατομικευμένα όπου είναι απαραίτητο,
 - ❑ Δίδοντας ευκαιρίες να αναδείξει τις ιδιαίτερες ικανότητες του παιδιού
 - ❑ Αναγνωρίζοντας την αξία του.

Τι πρέπει να κάνει ο εκπαιδευτικός σχετικά με την υποστήριξη αυτών των μαθητών(1)

- ❑ Να διατηρήσει υψηλές προσδοκίες για τον μαθητή που βιώνει το διαζύγιο και να μην πάρει προσωπικά τον θυμό ή την ανυπακοή του μαθητή.
- ❑ Να ζητήσει τη βοήθεια των ειδικών που συνεργάζονται με το σχολείο του, ώστε να συμβάλετε ουσιαστικά στην προσαρμογή του παιδιού στις νέες καταστάσεις.
- ❑ Να κάνει διάφορες εκπαιδευτικές παρεμβάσεις στην τάξη με την καθοδήγηση των ειδικών παρουσιάζοντας για παράδειγμα διάφορες μορφές οικογένειας.

Τι πρέπει να κάνει ο εκπαιδευτικός σχετικά με την υποστήριξη αυτών των μαθητών(2)

- **Οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις στοχεύουν στο :**
 - ❑ Να βοηθήσουν τα παιδιά να αντιληφθούν ότι:
 - ❑ Α) Υπάρχουν κι άλλοι τύποι οικογένειας στη κοινωνία μας, που ανάλογα με τις ανάγκες τους μπορούν να λειτουργούν λίγο διαφορετικά.
 - ❑ Ότι όλοι οι τύποι οικογένειας έχουν τους ίδιους στόχους με την πυρηνική οικογένεια ,αναφορικά με τη στήριξη την αποδοχή και την αγάπη τους προς το παιδί.

Ως συμπέρασμα

- ❑ Το κλίμα που δημιουργείται κατά τη διαδικασία του διαζυγίου έχει ιδιαίτερη σημασία για την υγιή προσαρμογή του παιδιού στις αλλαγές που δημιουργούνται στη ζωή του.
- ❑ Ωστόσο, ακόμη κι όταν επικρατούν φιλικές σχέσεις μεταξύ των γονιών, η ζωή του παιδιού αλλάζει δραστικά μέσω του διαζυγίου και προκαλούνται στο παιδί έντονα συναισθήματα.
- ❑ Είναι σημαντικό πέραν του παιδιού ,να βοηθηθούν οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί ,ώστε να κατανοήσουν τα συναισθήματα του καθώς και τις αιτίες πρόκλησής τους.
- ❑ Στη συνέχεια με την βοήθεια των ειδικών να καταφέρουν να υποστηρίξουν αποτελεσματικά τα παιδιά στο σχολικό και οικογενειακό περιβάλλον.

Ως συμπέρασμα....

- Τα περισσότερα παιδιά νιώθουν κάπως καλύτερα με το τέλος του πρώτου έτους που ακολουθεί την απώλεια.
- Η πορεία της θλίψης διαρκεί συνολικά δύο περίπου χρόνια
- Δεν αποκλείεται η επάνοδος του πόνου και της λύπης ιδιαίτερα σε επετείους, στις διακοπές ή σε άλλες συγκεκριμένες εποχές, ή όταν το παιδί είναι άρρωστο.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Amato, P.R. (2006). Marital Discord, divorce and children's well-being: Results from a 20-year longitudinal study of two generation. In A. Calrke-Steward & J. Dunn (Eds.), *Families count :Effects on child and adolescent development* (pp. 179-202). New York: Cambridge University Press.
- Amato, P.R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72, 650-666.
- Lansford, J.E. (2009). Parental divorce and children's adjustment. *Perspectives on Psychological Science*, 4, 140-152.
- Berk, L. E. (2015). *Η ανάπτυξη των βρεφών, των παιδιών και των εφήβων* (Επιμ. Έκδ. Ε. Μακρή-Μπότσαρη). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΛΛΗΝ.
- Woolfolk, A. (2019). *Εκπαιδευτική Ψυχολογία* (Επιμ. Έκδ. Ε. Μακρή-Μπότσαρη). Αθήνα: Εκδόσεις ΕΛΛΗΝ.
- Μπαμπάλης, Θ.Κ. (2005). *Παιδιά Μονογονεϊκών Οικογενειών: Βοηθώντας στη σχολική προσαρμογή τους*. Αθήνα: Ατραπός.